

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Московченко Валентина Валеріївна

УДК 159.9:343.8-058.55-055.1

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ
НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ ЧОЛОВІЧОЇ СТАТІ**

19.00.06 – юридична психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Євдокімова Олена Олександрівна,
Харківський національний університет внутрішніх
справ, кафедра соціології та психології, завідувач

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Кузнєцов Марат Амірович,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, кафедра практичної психології,
професор

кандидат психологічних наук, доцент
Іванова Олена В'ячеславівна,
Міжнародний міжвідомчий багатопрофільний центр
підготовки підрозділів Національної Гвардії України,
відділення професійно-психологічної підготовки,
начальник

Захист відбудеться 28 грудня 2017 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.04 в Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий « 27 » листопада 2017 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.О. Ларіонов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Фахівці багатьох галузей науки – психології, соціології, медицини – відзначають стрімке прискорення темпів життя, зростання його інформаційної насиченості, збільшення кількості стресів, які переживає людина. Тому проблеми психологічного виживання – життєстійкості та життєздатності індивідуума – набувають у сучасному світі особливої значущості. Вивчення феномену «життєздатність» у психології активно ведеться останні двадцять років. «Resilience», або психологічна пружність, більшістю закордонних дослідників визначається як здатність людини відновлюватися після негараздів, відрекошечувати невдачі, переживати, скореговуватися або навіть процвітати в умовах нещастя, змін або негараздів (G. Bonanno (2004), E. Suarez (2011), M.J. Garcia-Dia (2013) та ін.). С. Е. Waugh та Е. Koster (2014) розглядають життєздатність як складне, динамічне і багатогранне явище.

У радянській психології проблеми життєздатності розпочинали досліджувати Б. Г. Ананьєв (1977, 1980), С. Пако (1960). У зарубіжних роботах останніх років розкрито зв'язок між психологічною життєздатністю людини і окремими деструкціями психічного здоров'я, такими як вигоряння, вторинний травматичний стрес, депресія і тривога (W. Mak (2011); M. Mealer (2012); S. McGarry (2013); W. Lu (2014) й ін.). У той же час, системні дослідження життєздатності представлені у психологічній науці лише поодинокими роботами (А. О. Нестерова (2011), **Г. І. Лактіонова** (2010), О. О. Рильська (2014)). Недостатньо визначеним є психологічний статус життєздатності, її місце в структурі психічної організації людини. Також недостатньо вивченими залишаються психологічні закономірності й механізми життєздатності як психологічного феномена, слабо розроблені його генетичні, структурні, критеріальні та функціональні аспекти.

Досліджуючи життєздатність підлітка, автори відзначають взаємозв'язок факторів ризику і захисту, які змінюють один одного в процесі його дорослішання (О. А. Кондратенко (2010), **Г. І. Лактіонова** (2007), D. Paulsen (2011) та ін.). У сучасних українських реаліях, коли поряд з позитивними змінами у суспільстві, в умовах гострої економічної кризи занепадають моральні норми, зростають процеси деформації сім'ї, збільшується соціальна та психологічна дезадаптація дітей і підлітків; загострюється кримінальна обстановка, зокрема, зростає кількість правопорушень серед неповнолітніх, проблема чинників, умов та складових психологічної життєздатності дітей і підлітків набуває особливої значущості.

Українське суспільство глибоко занепокоєне високим рівнем злочинності неповнолітніх, яка з року в рік молодшає. Нині в Україні функціонує одинадцять виховних колоній, де на даний час проходять «перевиховання» 2215 неповнолітніх. Більше половини з них були засуджені за крадіжки, чверть - за грабїж і розбій, а 10% - за нанесення тяжких тілесних ушкоджень та вбивство. Потрапивши в місця позбавлення волі, неповнолітні включаються у специфічне середовище, де мешкають особистості із різним ступенем педагогічної

занедбаності, кримінальної зараженості. Перебування в умовах примусової ізоляції помітно відбивається на психічному стані підлітків і юнаків, виступає серйозною перевіркою їх життєздатності.

Тим не менш, питання здатності особистості опиратися руйнуванню у важких життєвих ситуаціях та будувати повноцінне життя, керувати власними ресурсами у будь-яких умовах середовища ще не привернули до себе достатньої уваги вітчизняних науковців. Особливості життєздатності неповнолітніх засуджених ще взагалі не були предметом ґрунтовного наукового вивчення, що, власне, й обумовило вибір теми нашого дослідження «Психологічні особливості життєздатності неповнолітніх засуджених чоловічої статі».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015-2020 рр., затверджених наказом МВС України № 347 від 20.07.2015, Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2015-2020 рр., затверджених Вченою радою ХНУВС 24.07.2015. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ у межах НДР «Психологічне, педагогічне та соціологічне забезпечення правоохоронної діяльності» (№ держреєстрації 0113U008196).

Тему дисертації обговорено і схвалено на засіданні Вченої Ради Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 10 від 25 вересня 2015 р.) та узгоджено Рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 15 грудня 2015 р.).

Мета дослідження: визначити психологічні особливості життєздатності неповнолітніх засуджених та розробити практичні рекомендації щодо її розвитку.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми життєздатності як психологічного феномену.

2. Вивчити специфіку неусвідомлюваних тенденцій та рефлексії неповнолітніх засуджених у структурі їх життєздатності.

3. Висвітлити особливості **чинників** соціальної взаємодії у неповнолітніх засуджених та їх взаємозв'язки із життєздатністю

4. Виявити специфіку складових толерантності до невизначеності у контексті психологічної життєздатності неповнолітніх засуджених.

5. Встановити особливості конструктивної/деструктивної проактивної долаючої поведінки неповнолітніх засуджених та взаємозв'язки її компонентів з психологічною життєздатністю.

6. Розробити практичні рекомендації для психологів кримінально-виконавчої служби України щодо розвитку життєздатності неповнолітніх засуджених.

Об'єкт дослідження: життєздатність делінквентних підлітків.

Предмет дослідження: психологічні особливості життєздатності неповнолітніх засуджених чоловічої статі.

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів** дослідження:

- теоретичні: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних та статистичних дослідницьких даних, які представлені у науковій літературі (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3);

- емпіричні: у межах психодіагностичного методу були використані наступні методики: для діагностики життєздатності було використано тест CYRM (Child and Youth Resilience Measure, Шкала оцінки життєздатності дітей та підлітків) (підрозділ 2.4); для діагностики домінантних інстинктів було застосовано опитувальник для виявлення домінуючого інстинкту (В. Гарбузов), (підрозділ 2.2.); для визначення ірраціональних установок – методика діагностика наявності та вираженості ірраціональних установок А. Елліса (підрозділ 2.2); парціальні характеристики рефлексивності були визначені за допомогою опитувальника опитувальник А.В. Карпова (підрозділ 2.3); за допомогою опитувальника «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф досліджувалося психологічне благополуччя (підрозділ 2.3), опитувальник соціальної тривоги і соціофобії О.А. Сагалакової та Д.В. Труєвцева, застосовано для діагностики соціальної тривоги та соціофобії (підрозділ 2.3); для діагностики толерантності до невизначеності було використано «Новий опитувальник толерантності до невизначеності» Корнілової Т.В. (підрозділ 2.4); вивчення особистісних факторів прийняття рішень здійснювалося за допомогою опитувальника «Особистісні чинники прийняття рішень» (ЛФР-25) Т.В. Корнілової (підрозділ 2.4); для вивчення специфіки факторів прийняття рішень було застосовано Мельбурнський опитувальник прийняття рішень Т.В. Корнілової (підрозділ 2.4); для діагностики проактивної опановуючої поведінки – опитувальник Е. Грінгласс (адаптація О. Старченкової) (підрозділ 2.4); для визначення психологічної самоінвалідації – опитувальник Е.Джонса і Ф.Родевальта в адаптації Д.В. Носенко (підрозділ 2.4); міжособистісна залежність визначалася із застосуванням методики визначення міжособистісної залежності (Тест профілю стосунків) (підрозділ 2.5);

- методи математичної статистики: t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5) та коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5).

Емпіричною базою дослідження виступили Державна установа «Курязька виховна колонія ім. А. С. Макаренка» і загальноосвітні школи м. Харкова. Досліджувана вибірка: підлітки чоловічої статі віком від 14 до 16 років у кількості 299 осіб. Досліджувані були розподілені за двома групами. Першу групу склали неповнолітні засуджені чоловічої статі загальною кількістю 143 особи. У другу групу увійшли 156 підлітків з умовно нормативною поведінкою, учні загальноосвітніх шкіл № 26 та № 121 м. Харкова.

Теоретико-методологічною основою дослідження є принципи єдності свідомості і діяльності, детермінізму, системності (С.Л. Рубінштейн,

О. М. Леонтьєв), положення культурно-історичної теорії розвитку психіки (Л.С. Виготський), підходи до вивчення особистості (Б. Г. Ананьєв, О. Г. Асмолов, О. О. Бодальов, В. М. М'ясищев, В. І. Слободчиков), генетичний підхід С. Д. Максименка до аналізу становлення особистості на різних вікових етапах життя; принципи системного підходу в психології (Б.Г. Ананьєв, І. В. Блауберг, В.О. Ганзен, Б.Ф. Ломов, В.С. Мерлін, Г.П. Щедровицький та ін.); положення про діалектичну єдність процесів індивідуалізації та соціалізації у формуванні особистості підлітка (К. О. Абульханова - Славська, А. Б. Коваленко, Г. С. Костюк, В. В. Москаленко, М. В. Савчин та ін.), теоретико-фундаментальні положення про сутність і закономірності підліткового віку (Л. І. Божович, І. С. Кон, А. Є. Лічко, Н. Ю. Максимова, Г. М. Прихожан, Л. С. Пілецька та ін.); нормативні моделі психічного розвитку неповнолітніх (І. Д. Бех, І. С. Булах, С. О. Гарькавець, Я. О. Гошовський, Т. Д. Марцинковська та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в роботі *вперше*:

- теоретично обґрунтовано і емпірично досліджено такі внутрішньо особистісні складові життєздатності неповнолітніх засуджених як рефлексивність, психологічне благополуччя, толерантність до невизначеності та фактори прийняття рішень у ситуації невизначеності, проактивна долаюча поведінка;

- визначено специфіку проявів неусвідомлюваних тенденцій та факторів прийняття рішень у неповнолітніх засуджених;

- виявлено взаємозв'язки життєздатності неповнолітніх засуджених з психологічними характеристиками, котрі її фасилітують або піддають інгібіції;

удосконалено:

- теоретико-психологічні та методологічні підходи до діагностики психологічних особливостей життєздатності неповнолітніх засуджених;

набули подальшого розвитку:

- положення щодо специфіки та змісту психологічних характеристик неповнолітніх засуджених, зокрема, домінуючих інстинктів, ірраціональних настановлень, психологічного благополуччя, соціальної тривоги, міжособистісної залежності та психологічної самоінвалідації делінквентних підлітків.

Практичне значення дослідження підтверджується широким використанням отриманих результатів, а саме:

- у роботі психологів кримінально - виконавчої служби України, спрямованій на формування складових життєздатності неповнолітніх засуджених (акт впровадження Державної установи «Курязька виховна колонія імені А. С. Макаренка» від 13.07.2017);

- у процесі професійної діяльності працівників поліції, що взаємодіють з делінквентними підлітками, з метою підвищення їх компетентності щодо проведення інформаційно-просвітницької роботи, консультування батьків, проведення з делінквентними підлітками заходів психологічної реабілітації та корекції (акт впровадження Управління превентивної діяльності ГУНП України в Харківській області від 28.08.2017);

- у процесі підвищення кваліфікації психологів, педагогів спеціальних шкіл

для дітей з девіантною поведінкою, фахівців органів опіки і піклування, працівників соціальних служб і сирітських установ, співробітників психологічних соціальних центрів; у психотерапевтичній і консультаційній роботі (акт впровадження Харківського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді «Довіра» від 20.07.2017);

- в організації навчально-виховного процесу Харківського національного університету внутрішніх справ під час викладання навчальних дисциплін «Психологія девіантної поведінки», «Патопсихологія», «Профілактична робота з дітьми», «Психологія злочинності дітей і молодіжних угруповань», «Основи соціально-психологічної реабілітації», «Соціальна педагогіка та профілактична робота з дітьми», «Кримінальна психологія», «Віктимологія» за спеціальністю 053 Психологія, «Психологія», «Юридична психологія» за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність» (акт впровадження ХНУВС від 30.08.2017).

Особистий внесок здобувача. Розроблені автором наукові положення та отримані емпіричні результати є самостійним внеском у дослідження психологічних особливостей життєздатності неповнолітніх засуджених. Всі наукові статті є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднені на: VI Харківській науково-практичній конференції «Актуальні напрями практичної психології і психотерапії» (м. Харків, 2015), XII Міжнародній науково-практичній конференції «Cutting-edge science» (Sheffield, 2016); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Europejska nauka XXI rowieka» (Przemysl, 2016); науково-практичній конференції «Бочаровські читання», присвяченій пам'яті професора С. П. Бочарової (м. Харків, 2016), Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання» (м. Харків, 2017).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 11 публікаціях, з яких 4 – статті у фахових виданнях з психологічних наук, затверджених МОН України, 2 – статті у наукових виданнях іноземних держав, 5 – тези доповідей у збірниках науково-практичних конференцій.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями і композиційно складається зі вступу, двох розділів з висновками до кожного, загальних висновків, списку використаних джерел (308 найменувань, з них 81 – іноземною мовою). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з них основного тексту – 184 сторінки, робота містить 34 таблиці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито актуальність та стан вивченості проблеми, визначено мету, завдання дослідження, об'єкт та предмет, описано методи та емпіричну базу дослідження, охарактеризовано наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, наведено дані про їх апробацію і впровадження.

У **першому розділі «Проблема життєздатності суб'єкта у контексті вивчення делінквентних підлітків»** здійснено теоретичний аналіз існуючих психологічних підходів до проблем делінквентної поведінки підлітків, розкрито

сучасні контексти вивчення феномену життєздатності.

Агресивне довкілля негативно впливає не тільки на фізичне здоров'я але також і на формування особистості підлітка. Причому під «навколишнім середовищем» розуміється не тільки погана екологія, а й інші умови життя сучасного підлітка. Напружений ритм життя, неконтрольований потік інформації згубно впливають на незміцнілі уми дітей і змушують активізувати резервні ресурси організму, можливості котрого не є безмежними. У таких умовах у підлітків «включаються» захисні механізми, що призводить до виникнення відхилень, зокрема делінквентної поведінки.

Вікова статистика підліткових злочинців така: 14-16-літніх злочинців, що перебувають у колоніях – 13%, 15-16-літніх – 28%, 17-18-літніх – 39%. Частка злочинів неповнолітніх у загальній злочинності становить 10 відсотків.

Науковці зазначають, що делінквентна поведінка – це поведінка, що відхиляється від норм, прийнятих в даному суспільстві, і має кримінально караний характер в крайніх своїх проявах. Відмінною рисою делінквентної поведінки є її обов'язкова деструктивна спрямованість. Схильність до делінквентної поведінки, з одного боку, знаходиться у прямій залежності від особистісних характеристик, які спрямовують, детермінують і забезпечують її реалізацію (А.Є. Лічко, В.Т. Кондрашенко); а з іншого боку, є результатом впливу на особистість несприятливих соціальних ситуацій, накладання негативних соціальних чинників на «вразливі місця» особистості (В. Оржевська). За таких умов особливої значущості набувають питання здатності людини долати незгоди; наявність факторів спротиву стресу; процесів психологічного відновлення після впливу травматичних подій, іншими словами – питання психологічної життєздатності особистості.

Життєздатність у зарубіжних студіях виступає як інтегрована якість індивіда, який володіє сукупністю ціннісних орієнтацій, особистісних якостей, різнобічних здібностей, умінь, базових знань про закони буття, що дозволяють йому успішно функціонувати і гармонійно розвиватися в динамічно змінному соціумі. Академічний тлумачний словник української мови дає наступне визначення слову «життєздатний»: 1) у біологічному контексті - володіє здатністю бути живим, зберігати життя; 2) у соціальному значенні - здатний існувати і розвиватися, пристосований до життя (життєздатність людини).

В різних дослідженнях психологічними компонентами життєздатності виступають: оптимізм, почуття власної гідності, особистісної компетентності, соціальної компетентності, навички вирішення проблем, самоефективність, соціальні ресурси, проникливість, незалежність, творчість, почуття гумору, самоконтроль, психологічна стійкість, згуртованість сім'ї, духовні впливи, ініціативність тощо. У педагогічних дослідженнях життєздатність особистості співвідносять із соціальною адаптацією, яка передбачає як процес, так і результат пристосування, «вростання в соціум». Для неповнолітніх правопорушників злочин виступає саме свого роду формою соціального невміння пристосуватися до соціальних і психологічних реалій. Виховання життєздатності пов'язане з розвитком таких сфер: духовної (смисложиттєві настановлення), емоційно-

вольової (стресостійкість в екстремальних ситуаціях і готовність до їх подолання) та мотиваційної (орієнтація на успіх).

Протягом останніх десятиліть дослідження життєздатності підлітків здійснювалися у контексті ініціатив у соціальній політиці, зокрема, як певної стійкості, як здатності окремих осіб, шкіл, сімей та громад успішно справлятися з повсякденними проблемами, в тому числі у так звані перехідні періоди, долати кумулятивні стреси, негаразди та ризики. Це відноситься до тих характеристик підлітків та їх досвіду в сім'ях, школах і громадах, які дозволяють їм процвітати, незважаючи на нещастя, напасти, скруту, постійні негаразди і недоліки у повсякденному житті (Дж. Роттер, 2015).

Життєздатністю у дітей вважається здатність протистояти негативним психосоціальним наслідкам в результаті несприятливих подій. Це не тільки відсутність психопатології після потенційно травматичних подій, але й активний процес, який зберігає особистісну стабільність у складних умовах з плином часу. Вивчення проблеми життєздатності перш за все здійснювалося у контексті інтересу до факторів ризику щодо психосоціальної захворюваності у дітей і молодих людей, а потім фокус уваги змістився на вивчення захисних факторів, притаманних тим суб'єктам, що є менш уразливими для негативного досвіду. У якості провідних складових, що детермінують життєздатність підлітків, науковці визначають здатність до рефлексії (С. Мадді, В. І. Слободчиков, Є. О. Ісаєв та ін.); характеристики соціальної взаємодії (О. О. Рильська, О. В. Долгополова та ін.) та проактивної долаючої поведінки (S. Folkman, С. М. Aldwin та ін.). Т. О. Ларіна виокремлює психологічне благополуччя особистості як зворотній полюс соціальної тривоги та соціофобії. Е. Ф. Зеєр підкреслює значення толерантності до невизначеності як одного з предикторів життєздатності. К. Р. Маннапова, досліджуючи фактори життєстійкості у підлітків з неповних сімей, **визначає життєстійкість особистості у якості провідної компоненти життєздатності.**

Дослідники приходять до висновку, що існує наявна необхідність сприяти формуванню та підтримці життєздатності і загального благополуччя підлітків. У контексті психологічного дослідження неповнолітніх засуджених складові такого феномену як життєздатність потребують свого подальшого детального вивчення.

У другому розділі «Результати емпіричного дослідження психологічних особливостей життєздатності неповнолітніх засуджених» наведено дані щодо організації та методичного забезпечення емпіричного вивчення життєздатності неповнолітніх засуджених та її компонентів. Зазначено, що для реалізації завдань емпіричної частини дослідження були відібрані методики, спрямовані на вивчення тих характеристик, які відбивають психологічні механізми забезпечення життєздатності. Обрані методики дозволяють дослідити не тільки ті модуси психологічних складових життєздатності, які фасилітують її прояви, але й біполярні до них – такі, що піддають життєздатність інгібіції: домінуючі інстинкти, ірраціональні настановлення, соціальну тривогу, міжособистісну залежність, інтолерантність до невизначеності, непродуктивні фактори прийняття рішень, психологічну самоінвалідацію. У розділі представлено результати порівняльного аналізу

показників психологічної життєздатності підлітків з досліджуваних груп.

У групі неповнолітніх засуджених виявлено вірогідно більш низькі показники порівняно з контрольною групою за наступними шкалами: «Соціальні навички» ($17,6 \pm 0,18$ проти $21,9 \pm 0,61$), «Релігійність» ($12,33 \pm 0,45$ проти $14,65 \pm 0,80$), «Освіта» ($10,00 \pm 0,57$ проти $11,60 \pm 0,35$), «Культурне середовище» ($26,07 \pm 1,12$ проти $30,75 \pm 0,86$). Отже, ця група характеризується менш досконалими соціальними навичками та меншою значущістю релігійних, освітніх та культурних контекстів життєздатності. Разом з цим, досліджувані обох груп не виявляють відмінностей стосовно наявності особистих навичок, відчуття фізичної та психологічної турботи щодо себе та взаємної підтримки з боку однолітків. Отримані дані мають дещо парадоксальний характер, що підтверджує необхідність детального вивчення психологічних особливостей життєздатності неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою, з метою уточнення специфіки її функціонування у цих групах.

У дослідженні домінуючих інстинктів у групі неповнолітніх засуджених на відміну від контрольної групи встановлено вірогідно більш низькі показники за шкалами «Егофільний тип» ($3,02 \pm 0,2$ проти $4,04 \pm 0,14$), «Альтруїстичний тип» ($2,0 \pm 0,18$ проти $3,34 \pm 0,16$), «Дослідницький тип» ($2,19 \pm 0,2$ та $3,21 \pm 0,11$), «Домінантний тип» ($2,24 \pm 2,19$ проти $3,6 \pm 0,15$), «Дигнітофільний тип» ($3,46 \pm 0,17$ та $3,82 \pm 0,11$), тоді як за шкалою «Лібертофільний тип» у неповнолітніх засуджених зафіксовано вірогідне підвищення показника ($3,68 \pm 0,16$ проти $3,12 \pm 0,26$). Вивчення взаємозв'язків між складовими життєздатності та домінуючими інстинктами доводить, що у неповнолітніх засуджених посилення фізичної турботи супроводжується зростанням егоцентричності, відкидання ризику, готовності поступитися соціальними потребами заради власної безпеки. Зі зростанням взаємної підтримки у близькому оточенні збільшуються схильність до протесту, до зміни місця, потяг до незалежності, нетерпимість до усіх форм обмежень; але, у той же час, зменшуються схильність до лідерства, влади, готовність до боротьби за них, менш значущим стає пріоритет загальних інтересів над приватними. Крім того, у неповнолітніх засуджених схильність до протесту, зміни місця, потяг до незалежності, нетерпимість до усіх форм обмежень набувають меншої вираженості з удосконаленням соціальних навичок. На відміну від цього, у контрольній групі удосконалення соціальних навичок супроводжується посиленням схильності до лідерства, зростання психологічної підтримки актуалізує здатність до співпереживання, розуміння людей, безкорисливість та доброту у стосунках з ними; з посиленням значущості освітнього контексту зростають допитливість, схильність до пошуку нового, бажання в усьому дійти до суті та творчо вирішити поставлені завдання. Зі збільшенням значущості культурного контексту зростає нетерпимість до всіх форм приниження, набувають пріоритетного значення честь та гідність. Разом з цим, у підлітків з нормативною поведінкою посилення взаємної підтримки у близькому колі супроводжується зменшенням схильності до протесту, зміни місця, потягу до незалежності, нетерпимості до обмежень.

Результати дослідження ірраціональних установок у неповнолітніх

засуджених наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники ірраціональних установок неповнолітніх засуджених ($M \pm m$)

Шкали	Основна група	Контрольна група	t	p
Катастрофізіція	16,87±0,31	18,39±0,51	2,57	0,05
Зобов'язаність щодо себе	16,92±0,35	18,14±0,34	2,55	0,05
Зобов'язаність щодо інших	16,05±0,37	17,53±0,33	2,99	0,05
Самооцінка і раціональність мислення	15,58±0,47	18,61±0,24	5,72	0,01
Фрустраційна толерантність	15,24±0,35	19,35±0,22	9,93	0,01

Зафіксовані вірогідно більш низькі показники за всіма ірраціональними установками у групі неповнолітніх засуджених, що свідчить про їх більшу вираженість у цій групі.

Отримані взаємозв'язки між складовими життєздатності та ірраціональними установками вказують на те, що у неповнолітніх засуджених удосконалення соціальних навичок супроводжується зменшенням схильності гіперболізувати негативний характер явища чи ситуації, оцінювати їх як катастрофу; зі зростанням фізичної турботи у них актуалізуються підвищені вимоги до оточуючих, збільшується їх ригідність у стосунках з оточуючими, в оцінюванні вчинків інших людей; збільшення психологічної турботи актуалізує відчуття дискомфорту у ситуації виникнення перешкод і труднощів при реалізації своїх потреб. На відміну від цього, у контрольній групі з удосконаленням особистих та соціальних навичок зменшується схильність до катастрофізації негативних подій; з посиленням значущості освітнього контексту менш вираженою стає схильність до оцінки оточуючих, спираючись лише на окремі їх характеристики; збільшення психологічної турботи супроводжується зменшенням дискомфорту при виникненні перешкод і труднощів у реалізації своїх потреб.

Здатність до рефлексії являє собою психологічну характеристику, яка, на відміну від інстинктів та ірраціональних установок, відбиває усвідомлене ставлення до різних аспектів життєдіяльності. Встановлено, що девіантним підліткам порівняно з контрольною групою притаманними є вірогідно більш низькі показники за шкалами «Рефлексія наявної діяльності» (29.05±0.27 проти 33.79±0.97), «Розгляд майбутньої діяльності» (31.55±1.20 проти 37.05±0.30) та «Рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми» (29.40±0.95 проти 34.21±0.92). Вивчення взаємозв'язків між складовими життєздатності та парціальними характеристиками рефлексії доводить, що у неповнолітніх засуджених зі зростанням фізичної турботи щодо цих досліджуваних набуває меншої вираженості рефлексія минулого; удосконалення соціальних навичок та зменшення взаємної підтримки у близькому колі супроводжується посиленням рефлексії наявної ситуації; з посиленням взаємної підтримки у своєму оточенні меш вираженою стає як рефлексія майбутнього, так і рефлексія спілкування. У контрольній групі збільшення взаємної підтримки у близькому оточенні, удосконалення соціальних навичок, зростання психологічної турботи та значущості освітнього контексту супроводжується посиленням спрямованості на аналіз спілкування та взаємодії з оточуючими; рефлексія майбутнього стає

більш вираженою з покращанням особистих та соціальних навичок, але набуває меншої вираженості із збільшенням релігійності; рефлексія наявної ситуації набуває більшої вираженості із удосконаленням особистих навичок та збільшенням значущості культурного контексту, а рефлексія минулого стає більш вираженою із посиленням психологічної турботи щодо них.

У дослідженні соціальної тривоги та соціофобії, на відміну від контрольної групи, у групі неповнолітніх засуджених зафіксовано вірогідно більш низькі показники за шкалами «Соціальна тривога в ситуації «бути в центрі уваги, під наглядом» ($5,48 \pm 0,41$ проти $8,68 \pm 0,4$), «Уникання безпосереднього контакту при взаємодії в суб'єктивно експертних ситуаціях» ($5,17 \pm 0,47$ проти $9,24 \pm 0,31$), «Уникання безпосереднього контакту при взаємодії в суб'єктивно експертних ситуаціях» ($5,17 \pm 0,47$ проти $9,24 \pm 0,31$), «Стриманість у вираженні емоцій через страх відкидання і блокування ознак тривоги в експертних ситуаціях» ($4,75 \pm 0,41$ проти $6,82 \pm 0,35$). Отже, неповнолітні засуджені відчувають у спілкуванні більшу свободу та менше переживають щодо того, як вони виглядають в очах інших; зовнішня оцінка для них меншою мірою є регулятором поведінки; для них менш характерним є страх осуду з боку оточуючих, вони є менш стриманими у вираженні емоцій через страх відкидання.

Результати дослідження взаємозв'язків соціальної тривоги з психологічною життєздатністю у неповнолітніх засуджених надано у таблиці 2.

Таблиця 2

Характеристика взаємозв'язків соціальної тривоги з психологічною життєздатністю у неповнолітніх засуджених (г)

Шкали	Соціальна тривога та соціофобія (загальна)	Соціальна тривога в ситуації «бути в центрі уваги, під наглядом»	Постситуативні румунці та бажання подолати тривогу в експертних ситуаціях	Стриманість у вираженні емоцій із-за страху відкидання	Тривога при прояві ініціативи у формальних ситуаціях з-за страху критики в	Уникнення безпосереднього контакту при взаємодії в суб'єктивно експертних ситуаціях.
Особисті навички	-0,414*	-0,422*	-0,307*	-0,150	-0,403*	-0,150
Взаємна підтримка	0,154	0,302*	0,118	0,037	-0,013	0,027
Соціальні навички	0,016	-0,108	0,097	-0,104	0,050	0,127
Фізична турбота	0,027	0,118	0,023	0,063	0,017	-0,051
Психологічна турбота	-0,146	-0,101	-0,017	0,042	-0,357*	-0,115
Релігійність	-0,102	-0,324*	-0,092	0,110	-0,011	-0,060
Освіта	-0,448*	-0,436*	-0,328*	-0,089	-0,423*	-0,326*
Культурне середовище	-0,012	-0,012	0,024	0,054	-0,028	-0,028

Примітка: * - взаємозв'язок при $p \leq 0,05$.

Результати дослідження взаємозв'язків соціальної тривоги з психологічною життєздатністю у контрольній групі наведені у таблиці 3. Як свідчать отримані результати, в обох групах виявлені значущі кореляції мають обернений характер, тобто посилення складових життєздатності супроводжується зменшенням проявів

соціальної тривоги. У той же час, кількість таких взаємозв'язків у групі неповнолітніх засуджених є меншою та складає 12 проти 24 у контрольній групі.

Таблиця 3

Характеристика взаємозв'язків соціальної тривоги з психологічною життєздатністю у контрольній групі (r)

Шкали	Соціальна тривога та соціофобія (загальна)	Соціальна тривога в ситуації «бути в центрі уваги, під наглядом»	Постситуативні румінації та бажання подолати тривогу в експертних ситуаціях	Стриманість у вираженні емоцій із-за страху відкидання	Тривога при прояві ініціативи у формальних ситуаціях з-за страху критики в	Уникнення безпосереднього контакту при взаємодії в суб'єктивно експертних ситуаціях.
Особисті навички	-0,346*	-0,307*	-0,109	-0,144	-0,493*	-0,426*
Взаємна підтримка	-0,497*	-0,541*	-0,397*	-0,408*	-0,461*	-0,511*
Соціальні навички	-0,478*	-0,415*	-0,342*	-0,303*	-0,448*	-0,633*
Фізична турбота	-0,447*	-0,378*	-0,151	-0,073	-0,435*	-0,341*
Психологічна турбота	-0,119	-0,140	0,038	-0,109	-0,089	-0,124
Релігійність	-0,114	-0,124	-0,121	-0,108	-0,150	0,030
Освіта	-0,381*	-0,521*	-0,154	-0,051	-0,144	-0,303*
Культурне середовище	-0,044	-0,057	-0,124	-0,123	-0,151	-0,331*

Примітка: * - взаємозв'язок при $p \leq 0,05$.

Зворотнім полюсом соціальної тривоги та соціофобії є психологічне благополуччя особистості. Результати дослідження психологічного благополуччя у неповнолітніх засуджених надано у таблиці 4.

Таблиця 4

Показники психологічного благополуччя у неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою (M ± m)

Шкали	Основна група	Контрольна група	t	p
Автономія	2,85±0,23	6,92±0,26	4,07	0,01
Позитивні відносини з оточуючими	2,56±0,27	6,14±0,23	3,58	0,01
Управління середовищем	3,29±0,61	6,07±0,23	2,78	0,05
Особистісне зростання	3,39±0,17	6,02±0,25	2,63	0,05
Цілі у житті	3,14±0,14	5,92±0,25	2,78	0,05
Самоприйняття	3,85±0,16	6,31±0,32	2,46	0,05

Дані, наведені у таблиці 4, свідчать про те, що всі компоненти психологічного благополуччя у неповнолітніх засуджених є вірогідно менш вираженими. Значущі кореляційні зв'язки між психологічною життєздатністю та психологічним благополуччям у неповнолітніх засуджених встановлені не були. У школярів шкала «Автономія» прямо корелює зі шкалою «Соціальні навички» ($r=0,667$), шкала «Позитивні відносини з тими, що оточують» – зі шкалами «Взаємна підтримка» ($r=0,512$) та «Психологічна турбота» ($r=0,469$), шкала «Управління середовищем» – зі шкалами «Особисті навички» ($r=0,379$), «Соціальні навички» ($r=0,509$), шкала «Освіта» – зі шкалами «Особистісне зростання» ($r=0,431$) та «Цілі у житті» ($r=0,574$), шкала «Самоприйняття» – зі

шкалами «Взаємна підтримка» ($r=0,622$), «Психологічна турбота» ($r=0,517$) та «Культурне середовище» ($r=0,419$).

Специфічним розладом соціальних стосунків є міжособистісна залежність, яка за певних обставин, пов'язаних з неможливістю її реалізації, трансформується у вторинні форми залежності: хімічну, харчову, сексуальну, ігрову тощо. Результати дослідження міжособистісної залежності у неповнолітніх засуджених надано у таблиці 5.

Таблиця 5

Показники міжособистісної залежності девіантних підлітків ($M \pm m$)

Шкали	Основна група	Контрольна група	t	p
Деструктивна надзалежність	34,21±1,32	22,92±0,68	7,57	0,001
Дисфункційне відділення	33,5±1,21	19,8±0,83	9,31	0,001
Здорова залежність	20,8±1,21	28,63±0,82	5,32	0,05

Виходячи з отриманих даних, неповнолітні засуджені характеризуються вірогідно більш вираженою деструктивною надзалежністю та дисфункційним відділенням, тоді як показники здорової залежності у цій групі є вірогідно меншими порівняно з контрольною групою. Не встановлено значущих взаємозв'язків міжособистісної залежності з життєздатністю у групі неповнолітніх засуджених, за винятком значущої прямої кореляції між шкалами «Здорова залежність» та «Культурне середовище» ($r=0,361$). У контрольній групі деструктивна залежність стає менш вираженою за фізичну турботу щодо цих досліджуваних та покращання їх соціальних навичок; дисфункційне відділення стає менш вираженим з покращанням соціальних навичок, зростанням підтримки з боку однолітків та посиленням освітнього контексту життєздатності; здорова залежність актуалізується по мірі того, як розвиваються особисті навички, зростає взаємна підтримка у колі однолітків, набувають більшої значущості освітнє та культурне середовища досліджуваних.

У зв'язку з тим, що підліток у процесі соціалізації стикається з нормами та правилами світу дорослих, це обумовлює певну невизначеність у виборі рішень та стратегій поведінки. У результаті вивчення толерантності до невизначеності та факторів прийняття рішень, встановлено, що неповнолітні засуджені порівняно з контрольною групою характеризуються вірогідно більш низькими показниками за шкалою «Толерантність до невизначеності» (51,96±1,11 проти 56,97±0,67) та більш високими за шкалами «Інтолерантність» (58,43±1,22 проти 66,50±1,02) та «Міжособистісна інтолерантність до невизначеності» (32,83±0,83 проти 35,97±0,79). Стосовно факторів прийняття рішень у групі неповнолітніх засуджених визначено вірогідно більш високі показники за непродуктивними факторами «Уникнення» (13,02±0,33 проти 11,95±0,22), «Прокрастинація» (10,7±0,3 проти 8,5±0,32) та «Надпильність», що в екстремальних ситуаціях виявляє себе як «паніка» у виборі між альтернативами (10,9±0,27 проти 8,5±0,34). Щодо особистісних факторів прийняття рішень вірогідно більш низькі показники у цій групі зафіксовані за шкалою «Раціональність» (3,8±0,46 проти 6,51±0,34), тоді як за шкалою «Готовність до ризику» виявлено більш високі показники (5,12±0,47 проти 1,97±0,17).

Отже, підлітки-школярі характеризуються більшою готовністю обдумувати свої рішення і діяти за умови можливо повного орієнтування в ситуації, що може характеризувати різні, в тому числі і ризиковані, але обмірковані, рішення суб'єкта. Неповнолітнім засудженим більш притаманна схильність до ризику як готовність діяти в умовах невизначеності, в тому числі в ситуаціях шансу, стійкість в досягненні мети, незважаючи на неуспіх або незначність шансів. Вивчення взаємозв'язків між складовими життєздатності та компонентами толерантності до невизначеності доводить, що у неповнолітніх засуджених толерантність до невизначеності (ТН) набуває більшої вираженості із вдосконаленням особистих навичок та посиленням психологічної турботи щодо досліджуваних; інтолерантність до невизначеності (ІТН) зростає з посиленням взаємної підтримки у колі однолітків, збільшенням значущості культурного середовища та удосконаленням соціальних навичок; міжособистісна інтолерантність (МІТН) стає більш вираженою з посиленням взаємної підтримки у колі однолітків та збільшенням значущості культурного середовища. У контрольній групі ТН збільшується з удосконаленням особистих та соціальних навичок, але стає менш вираженою з посиленням психологічної турботи; ІТН зростає зі зростанням фізичної турботи; МІТН виявилася відокремленою від усіх складових життєздатності.

Взаємозв'язки життєздатності з факторами прийняття рішень у контрольній групі, на відміну від групи неповнолітніх злочинців, є більш різноманітними. У групі неповнолітніх засуджених схильність до уникання прийняття рішень у ситуації невизначеності зменшується зі зростанням фізичної турботи, тоді як у контрольній групі – збільшується зі зростанням турботи психологічної, яка, разом з цим, супроводжується актуалізацією прокрастинації, котра згладжується з розвитком соціальних навичок. Надпильність у групі неповнолітніх засуджених стає менш вираженою зі зростанням взаємної підтримки; у контрольній групі цей фактор набуває меншої вираженості з покращанням соціальних навичок. Чим більш досконаліми стають у контрольній групі соціальні та особисті навички, тим більшою стає пильність як схильність до уточнення цілей і завдань, яка втрачає свою вираженість зі зростанням релігійності. У неповнолітніх засуджених із вдосконаленням особистих навичок та зростанням взаємної підтримки у колі однолітків посилюється готовність до ризикованих дій в умовах невизначеності, незважаючи на незначність шансів. Раціональність як фактор прийняття рішень у групі неповнолітніх засуджених виявилася непов'язаною з життєздатністю, тоді як у школярів раціональність актуалізується як із зростанням значущості освітніх контекстів життєздатності, так і з посиленням психологічної турботи щодо цих досліджуваних.

Виходячи з того, що життєздатність, за Г. І. Лактіоноюю та О.В. Махначем, передбачає здатність будувати повноцінне життя у важких умовах – планувати своє життя, рухатися в певному напрямку, нами було вивчено складові проактивної долаючої поведінки неповнолітніх правопорушників. Проактивний копінг має ресурсно-інвестиційний характер,

спрямований на подолання майбутніх стресорів та, за науковими даними, є одним з чинників ефективності ресоціалізаційних програм. Було встановлено, що неповнолітні засуджені, на відміну від контрольної групи, демонструють вірогідно більш низькі показники за шкалами «Проактивне подолання» ($36,35 \pm 0,34$ проти $39,76 \pm 1,10$), «Рефлексивне подолання» ($27,68 \pm 0,36$ проти $31,79 \pm 0,67$), «Стратегічне планування» ($9,35 \pm 0,32$ проти $11,09 \pm 0,52$) та «Превентивне подолання» ($26,55 \pm 0,21$ проти $29,17 \pm 0,88$). Отже, неповнолітні засуджені є менш схильними до зусиль щодо формування загальних ресурсів, які полегшують досягнення важливих цілей; щодо аналізу можливих поведінкових альтернатив шляхом порівняння їх можливої ефективності; вони демонструють меншу успішність у створенні реального плану дій в умовах невизначеності; а також меншу здатність підготовки дій з нейтралізації негативних наслідків до того, як настане стресова подія. Разом з цим, за шкалами «Пошук інструментальної підтримки» і «Пошук емоційної підтримки» не було встановлено значимих відмінностей.

Результати дослідження кореляційних зв'язків між життєздатністю та проактивними копінгами у групі неповнолітніх засуджених надано у таблиці 6. Як свідчать отримані результати, виявлено певну подібність у структурі взаємозв'язків у досліджуваних групах. Прямі значущі кореляції встановлені в обох групах між шкалою «Соціальні навички» та копінгами «Рефлексивне подолання», «Стратегічне планування», а також копінгами «Проактивне подолання» та «Превентивне подолання», які також виявляють прямі значущі зв'язки зі шкалою «Особисті навички». Незважаючи на те, що кількість визначених значущих зв'язків у делінквентів та у контрольній групі є майже рівною (16 та 17 відповідно), у групі неповнолітніх засуджених не встановлено жодної значущої кореляції між життєздатністю та копінгами «Пошук інструментальної підтримки» та «Пошук емоційної підтримки».

Таблиця 6

Характеристика взаємозв'язків проактивних копінгів з психологічною життєздатністю у групі неповнолітніх засуджених (r)

Шкали	Проактивне подолання	Рефлексивне подолання	Стратегічне планування	Превентивне подолання	Пошук інструментальної підтримки	Пошук емоційної підтримки
Особисті навички	0,390*	0,510*	0,150	0,388*	-0,042	0,152
Взаємна підтримка	0,104	-0,134	0,467*	-0,089	0,107	0,032
Соціальні навички	0,437*	0,397*	0,465*	0,418*	-0,077	0,122
Фізична турбота	-0,397*	-0,116	0,074	-0,062	-0,003	0,024
Психологічна турбота	0,139	0,398*	0,411*	0,149	-0,105	0,035
Релігійність	0,078	0,336*	0,054	0,472*	0,020	0,042
Освіта	0,343*	0,571*	-0,020	0,369*	-0,002	0,122
Культурне середовище	0,144	0,098	0,004	0,036	-0,061	-0,025

Примітка: * - взаємозв'язок при $p \leq 0,05$.

У контрольній групі здатність до пошуку інструментальної підтримки

зростає з посиленням таких компонентів життєздатності як «Особисті навички» ($r=0,402$), «Соціальні навички» ($r=0,390$), «Взаємна підтримка» ($r=0,491$), «Освіта» ($r=0,453$), та зі зменшенням показників за шкалою «Психологічна підтримка» ($r=-0,312$). Крім того, у цій групі, здатність до пошуку емоційної підтримки набуває більшої вираженості із зростанням показників за шкалами «Особисті навички» ($r=0,364$), «Соціальні навички» ($r=0,376$) та «Взаємна підтримка» ($r=0,395$). Слід зауважити, у контрольній групі, між компонентами життєздатності та копінгом «Рефлексивне подолання» встановлено лише один значущий взаємозв'язок, тоді як у групі девіантних підлітків виявлено п'ять значущих кореляцій. Зважаючи на те, що нами було визначено певну дефіцитарність окремих парціальних характеристик рефлексії у неповнолітніх засуджених, отримані результати свідчать про специфіку функціонування рефлексії цих досліджуваних у контексті життєздатності, що підтверджує те, що механізм рефлексії у неповнолітніх засуджених функціонує інакше ніж у нормативних підлітків

У якості неконструктивного проактивного копінгу було досліджено психологічну самоінвалідацію, яку, за визначенням Д.В. Носенко, можна категоризувати як емоційно-вмотивовану стратегію уникнення вирішення нагальної проблеми, характерну для суб'єктів з домінуванням схильності до переживань негативних емоцій, з одного боку, і недостатнім рівнем сформованості психологічних ресурсів, необхідних для успішного вирішення проблеми. У групі у неповнолітніх засуджених, порівняно з контрольною групою, визначені вірогідно більш високі показники за цим параметром ($68,85 \pm 1,45$ проти $62,00 \pm 1,90$). У той же час, у неповнолітніх засуджених не було встановлено значущих взаємозв'язків між самоінвалідацією та життєздатністю, тоді як у контрольній групі з актуалізацією соціальних навичок та посиленням психологічної підтримки вираженість самоінвалідації зменшується ($r=-0,309$ та $r=-0,321$ відповідно), тоді як зі зростанням релігійності її вираженість зростає ($r=0,319$).

Метою розроблених на основі отриманих результатів емпіричного дослідження практичних рекомендацій є допомога психологам кримінально-виконавчих установ в організації психодіагностичної, профілактичної, коригувальної та розвивальної роботи з неповнолітніми засудженими. Основні завдання психолога в даному контексті полягають у проведенні якісної психологічної діагностики складових життєздатності неповнолітнього засудженого, психопрофілактичної роботи щодо збереження його психічного здоров'я, створення умов для його самовиховання та саморозвитку. Психокорекційна робота спрямована на закріплення або формування необхідних позитивних рис особистості неповнолітнього засудженого, його психологічну реабілітацію в напрямку корекції та поновлення психологічних характеристик, що фасілітують функціонування його життєздатності.

ВИСНОВКИ

1. У ході проведеного теоретичного аналізу встановлено, що під терміном «життєздатність» переважна більшість дослідників розуміє людську здатність

самостійно або в складі соціальної системи побудувати хороше, повноцінне життя в умовах будь-яких проблем і труднощів, контролювати і управляти власним здоров'ям, використовуючи для цього суспільство, сім'ю і культуру. Цей феномен передбачає здатність людини стійко і гнучко переносити труднощі і життєві перешкоди, при цьому швидко регенерувати як фізичне, так і емоційне здоров'я.

Злочин для неповнолітнього порушника часто виступає свого роду проявом невміння долати труднощі, знаходити підтримку в оточуючих, формою соціального невміння пристосуватися до навколишнього середовища. Примусова ізоляція від суспільства за вчинений злочин або правопорушення має найсильніший вплив на особистість засудженого, а особливо підлітка. Моральні переконання і воля неповнолітнього зазнають в колонії сильного деформуєчого впливу, витокami якого є перебування в місцях позбавлення волі з їх специфічними регламентами і криміналізованою субкультурою. Умови тюремного ув'язнення є стресовими для більшості людей і є серйозним випробуванням для життєздатності засуджених підлітків.

У нашому дослідженні життєздатність неповнолітніх засуджених виступає як інтегральна якість індивіда, що включає в себе здатність сприймати життєві події як виклики, а не як загрози; здатність до усвідомлення та гармонійного вирішення завдань соціального буття; спроможність будувати повноцінне життя й керувати як власними внутрішніми, так і зовнішніми ресурсами у складних умовах дисгармонійного соціуму та змін. Життєздатність неповнолітнього засудженого диференціюється низкою соціально-психологічних змінних, до яких необхідно віднести міжособистісну взаємодію, здатність до рефлексії; характеристики проактивної долаючої поведінки; психологічне благополуччя, толерантність до невизначеності.

2. Специфіка неусвідомлюваних тенденцій неповнолітніх засуджених полягає у тому, що їм більш притаманним виявився лібертофільний тип інстинкту, який посилюється зі зростанням взаємної підтримки та набуває меншої вираженості з актуалізацією соціальних навичок. Зростання фізичної турботи щодо них супроводжується посиленням егофільного інстинкту. У цій групі більш вираженими є всі ірраціональні установки, серед яких схильність до катастрофізації зменшується із вдосконаленням соціальних навичок, а збільшення психологічної турботи супроводжується зменшенням фрустраційної толерантності. Неповнолітні засуджені характеризуються меншою здатністю до рефлексії наявної та майбутньої діяльності, а також рефлексії спілкування і взаємодії з оточуючими, яка стає менш вираженою зі збільшенням взаємної підтримки. Крім того, парціальні характеристики рефлексії у групі неповнолітніх засуджених виявили вдвічі меншу кількість значущих кореляцій з психологічною життєздатністю порівняно з контрольною групою.

3. Емпіричне вивчення особливостей **чинників** соціальної взаємодії у неповнолітніх засуджених виявило, що неповнолітні засуджені відчувають в спілкуванні більшу свободу та менше переживають щодо того, як вони виглядають в очах інших. Для них зовнішня оцінка меншою мірою є регулятором поведінки, менш характерним є страх осуду з боку оточуючих. Слабка

вираженість соціальної тривоги у неповнолітніх засуджених відбиває тенденцію до соціопатичних розладів, які характеризуються грубою невідповідністю між поведінкою і пануючими соціальними нормами. Встановлено, що в цій групі менш вираженими є всі компоненти психологічного благополуччя, які не виявили жодного значущого кореляційного зв'язку із життєздатністю, на відміну від контрольної групи. Неповнолітнім засудженим притаманною є більша схильність до деструктивної надзалежності та дисфункційного відділення, та менша – до здорової залежності, котра актуалізується із посиленням значущості культурного середовища.

4. Встановлено, що неповнолітні засуджені є менш толерантними до невизначеності. Для них більш характерними є непродуктивні фактори прийняття рішень, менша раціональність, більша готовність до ризику у невизначених ситуаціях. Їх толерантність до невизначеності зростає з удосконаленням особистих навичок та збільшенням психологічної турботи, у свою чергу інтолерантність набуває більшої вираженості із посиленням взаємної підтримки, актуалізацією соціальних навичок та зростанням впливу культурного середовища. Міжособистісна інтолерантність зростає із посиленням взаємної підтримки та культурних контекстів. Зростання взаємної підтримки супроводжується зменшенням паніки щодо прийняття рішення. Готовність до ризику зростає з актуалізацією особистих навичок та посиленням взаємної підтримки.

5. Встановлено, що неповнолітнім засудженим менш притаманними є проактивне, рефлексивне та превентивне подолання, а також стратегічне планування. В обох групах розвиток соціальних навичок фасілізує рефлексивне подолання та стратегічне планування, а також проактивне та превентивне подолання. У групі неповнолітніх засуджених життєздатність не виявила значущих кореляцій з пошуком інструментальної та емоційної підтримки. Неповнолітнім засудженим притаманною є більш виражена психологічна самоінвалідація. Збагачення соціальних навичок та зростання психологічної підтримки у контрольній групі супроводжується інгібіцією самоінвалідації, тоді як зростання релігійності її фасілізує.

6. Виходячи з емпіричних даних, отриманих у дослідженні, розроблено практичні рекомендації для психологів кримінально-виконавчої служби України щодо розвитку складових життєздатності неповнолітніх засуджених. Запропоновані практичні рекомендації містять вправи та методики, призначені для формування та розвитку навичок міжособистісної взаємодії, здатності до рефлексивного усвідомлення наявної ситуації та побудови життєвих перспектив, спроможності приймати труднощі та невизначеність буття як стимули до саморозвитку. Комплексні програми психопрофілактики повинні розроблятися в залежності від домінуючих деструкцій і психологічних ресурсів особистості, сприяти зміні деструктивних наслідків перебування засуджених у виправній установі та їх успішній подальшій ресоціалізації.

Перспективи дослідження. Формування життєздатності передбачає вирішення низки теоретичних завдань, що включають: розробку детермінаційних, критеріальних і структурно-функціональних основ цієї інтегральної якості

людини; обґрунтування нових методів відбору та структурування змісту освіти і нових педагогічних технологій. Необхідні додаткові дослідження мають забезпечити можливість розробки конкретних і успішних програм формування життєстійкості підлітків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, опубліковані у фахових виданнях:

1. Московченко В.В. Особливості соціальної тривоги та соціофобії у делінквентних підлітків / В.В. Московченко // Право і безпека. – Харків : ХНУВС, 2016. – №2(61). – С.129-134.

2. Московченко В.В. Проблема складових життєздатності індивіда у сучасних закордонних психологічних дослідженнях / В.В. Московченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв : МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2016 – №1(16). – С.138-141.

3. Московченко В.В. Проблема життєздатності девіантних підлітків у закордонних психологічних дослідженнях / В.В. Московченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». –Херсон : ХДУ, 2016. – №2. – С.159-163.

4. Московченко В.В. Специфіка міжособової залежності у делінквентних підлітків / В.В. Московченко // Науково-методичний журнал «Освіта та розвиток обдарованої особистості». – Київ, 2016. – №7(50). – С.38-42.

5. Московченко В.В. Специфіка межличностной зависимости у делинквентных подростков / В.В. Московченко // Научно-практический журнал «Право, Экономика, Психология». – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2016. – №2(5). – С.76-82.

6. Московченко В.В. Эмпирическое исследование факторов принятия решений у делинквентных подростков / В.В. Московченко // Научный журнал «Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири». – 2016. – №2. – С.140-153.

Наукові праці апробаційного характеру:

7. Московченко В.В. Психологічні складові життєздатності підлітків з девіантною поведінкою / В.В. Московченко // Актуальні напрями практичної психології і психотерапії: збірник матеріалів VI Харківської науково-практичної конференції. – Харків : ХНУВС, 2015. – С.123-126.

8. Московченко В.В. Проблема вивчення девіантних підлітків у сучасній психології / В.В. Московченко // Бочаровські читання: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора С.П. Бочарової. – Харків : ХНУВС, 2016. – С.203-206.

9. Московченко В.В. Соціальна тривога та соціофобія в контексті деліквентної поведінки підлітків / В.В. Московченко // Materials of the XII International scientific and practical conferece «Cutting-edge science – 2016». – Sheffield : Science and Education LTD, 2016. – С.87-89.

10. Moskovchenko V. An interpersonal dependency in tne context of deviant

behavior among adolescents / V. Moskovchenko // *Materialy XII Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji "Europejska nauka XXI powieka"*. – Przemysl : Nauka i studia, 2016. – V.11. Psychologia i socjologia. – P.6-8.

11. Московченко В.В. Складові життєстійкості / В.В. Московченко // *Особистість, суспільство і закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора С.П. Бочарової*. – Харків : ХНУВС, 2017. – С.120-122.

АНОТАЦІЯ

Московченко В.В. Психологічні особливості життєздатності неповнолітніх засуджених чоловічої статі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – «Юридична психологія». – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2017.

У дисертаційній роботі представлено ґрунтовний теоретичний аналіз проблеми життєздатності як психологічного феномену. Життєздатність неповнолітніх засуджених розглянуто як здатність сприймати життєві події як виклики, а не як загрози; здатність до усвідомлення та гармонійного вирішення завдань соціального буття, спроможність будувати повноцінне життя й керувати як власними внутрішніми, так і зовнішніми ресурсами у складних умовах дисгармонійного соціуму та змін.

У роботі теоретично обґрунтовано і емпірично досліджено такі внутрішньо особистісні складові життєздатності неповнолітніх засуджених як рефлексивність, психологічне благополуччя, толерантність до невизначеності та фактори прийняття рішень у ситуації невизначеності, проактивна долаюча поведінка. Визначено специфіку факторів прийняття рішень неповнолітніх засуджених; виявлено взаємозв'язки життєздатності неповнолітніх засуджених з психологічними характеристиками, котрі її фасилітують або піддають інгібіції. Удосконалено теоретико-психологічні та методологічні підходи до діагностики психологічних особливостей життєздатності неповнолітніх засуджених; набули подальшого розвитку положення щодо специфіки та змісту психологічних характеристик неповнолітніх засуджених, зокрема, домінуючих інстинктів, ірраціональних настановлень, психологічного благополуччя, соціальної тривоги, міжособистісної залежності та психологічної самоінвалідації делінквентних підлітків.

На основі отриманих у роботі результатів розроблено практичні рекомендації щодо оптимізації психологічної життєздатності неповнолітніх засуджених.

Ключові слова: життєздатність, делінквентні підлітки, проактивна долаюча поведінка, психологічне благополуччя, толерантність до невизначеності.

SUMMARY

Moskovchenko V.V. Psychological Features of the Resilience of Juveniles

Convicted Male. - Manuscript.

Dissertation for scientific degree of candidate of science in specialty 19.00.06 – Juridical Psychology. – Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2017.

The thesis presents a detailed theoretical analysis of the problem of resilience as a psychological phenomenon. The resilience of juvenile convicts is viewed as the ability to perceive life events as challenges, rather than as threats; the ability to realize and harmoniously solve the problems of social life, the ability to build a full life and manage both own internal and external resources in the difficult conditions of disharmonious society and changes. Theoretically substantiated and empirically investigated are such internally personal components of the resilience of juvenile convicts as reflection, psychological well-being, tolerance to uncertainty, proactive coping behaviour. The interrelationships of the resilience of juvenile convicts with psychological characteristics that are facilitated or inhibited are revealed. The theoretical-psychological and methodological approaches to the diagnosis of psychological characteristics of the resilience of juvenile convicts have been improved. On the basis of the results obtained in the work, practical recommendations have been developed for optimizing the psychological resilience of juvenile convicts.

Keywords: resilience, juvenile convicts, proactive coping behaviour, psychological well-being, reflection, tolerance to uncertainty

АННОТАЦИЯ**Московченко В.В. Психологические особенности жизнеспособности несовершеннолетних осужденных мужского пола. - Рукопись.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – «Юридическая психология». – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2016.

В диссертационной работе представлен подробный теоретический анализ проблемы жизнеспособности как психологического феномена. Установлено, что под термином «жизнеспособность» подавляющее большинство исследователей понимает человеческую способность самостоятельно или в составе социальной системы построить хорошую, полноценную жизнь в условиях любых проблем и трудностей, контролировать и управлять собственным здоровьем, используя для этого общество, семью и культуру. Преступление для несовершеннолетнего нарушителя часто выступает именно своего рода формой социального неумения приспособиться к окружающей среде, неумения преодолевать трудности, находить поддержку у окружающих, а девиантные и делинквентные формы поведения являются приспособлением к социальным и психологическим реалиям отрочества и юности. Изоляция от общества за совершенное преступление или правонарушение имеет сильное влияние на личность осужденного, а особенно подростка. Моральные убеждения и воля несовершеннолетнего нередко испытывают в колонии сильное деформирующее воздействие, истоками которого является пребывание в местах лишения свободы с их специфическими

регламентами и криминализированной субкультурой. Условия тюремного заключения являются стрессовыми для большинства людей и являются серьезным испытанием для жизнеспособности подростков.

Жизнеспособность несовершеннолетних осужденных рассмотрена как способность воспринимать жизненные события как вызовы, а не как угрозы; способность к осознанию и гармоничному разрешению задач социального бытия, способность строить полноценную жизнь и управлять как собственными внутренними, так и внешними ресурсами в сложных условиях дисгармоничного социума и перемен. Попав в места лишения свободы, несовершеннолетние включаются в специфическую среду, где живут личности с разной степенью педагогической запущенности, криминальной зараженности. Пребывание в условиях принудительной изоляции заметно отражается на психическом состоянии подростков и юношей, выступает серьезной проверкой их жизнеспособности.

В работе теоретически обоснованы и эмпирически исследованы такие внутриличностные составляющие жизнеспособности несовершеннолетних осужденных как рефлексивность, психологическое благополучие, толерантность к неопределенности и факторы принятия решений в ситуации неопределенности, проактивное преодолевающее поведение.

Определена специфика факторов принятия решений несовершеннолетними осужденными; выявлены взаимосвязи жизнеспособности несовершеннолетних осужденных с психологическими характеристиками, которые ее фасилитируют или подвергают ингибированию. Усовершенствованы теоретико-психологические и методологические подходы к диагностике психологических особенностей жизнеспособности несовершеннолетних осужденных; получили дальнейшее развитие положения о специфике и содержании психологических характеристик несовершеннолетних осужденных, в частности, доминирующих инстинктов, иррациональных установок, психологического благополучия, социальной тревоги, межличностной зависимости и психологической самоинвалидации делинквентных подростков.

Формирование жизнеспособности предполагает решение ряда теоретических задач, включающих: разработку детерминационных, критериальных и структурно-функциональных основ этого интегрального качества человека; обоснование новых методов отбора и структурирования содержания образования и новых педагогических технологий. Необходимые дополнительные исследования должны обеспечить возможность разработки конкретных и успешных программ формирования жизнестойкости подростков. На основе полученных в работе результатов разработаны практические рекомендации по оптимизации психологической жизнеспособности несовершеннолетних осужденных.

Ключевые слова: жизнеспособность, делинквентные подростки, проактивное преодолевающее поведение, психологическое благополучие, толерантность к неопределенности.